

Atıfta Bulunmak İçin / Cite This Paper: Arpa, E. (2019). "Tefsir'de Çağdaş Akılcı Ekol",
Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 8(Ek Sayı 1): 899-918
Geliř Tarihi / Received Date: 13.09.2018 **Kabul Tarihi / Accepted Date:** 03.01.2019

Arařtırma Makalesi

TEFSİR'DE ÇAĞDAŞ AKILCI EKOL¹

Doç. Dr. Enver ARPA

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Dini İlimler Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı

enver.arpa@asbu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-0926-1656

Öz

Bu makalede Kur'an'ın tefsiri konusunda çağımızda yeniden canlandırılan akla dayalı tefsir ekolü incelenmiştir. Bu ekolün daha iyi anlaşılabilmesi için makalenin ilk kısmında bu yöntemin tarihteki kökenleri, en belirgin örneği sayılan Mutezîlî tefsir anlayışının tefsir yöntemi, Mutezililerin tefsir faaliyetinde bağı kaldığı ilkeler vb. konular ele alınmıştır. Ardından çağımızda bu yöntemi yeniden canlandıran ve bu ekolün ilk temsilcileri sayılan Cemaleddin Afganî, Muhammed Abduh ve Reşit Rıza hakkında önemli görülen bazı bilgiler verilmiştir. Sonra Muhammed Abduh ve Reşit Rıza'nın tefsir yöntemleri hakkında bilgi verilerek ikisinin ortak ürünü olan el-Menar tefsirinin özellikleri anlatılmış ve genel bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Daha sonra bu düşüncenin İslam dünyasında oluşturduğu etki üzerinde durulmuş ve bundan en çok etkilenen bazı şahsiyetler hakkında bilgi verilmiştir.

Makalede, Abduh'un temellerini attığı, Reşit Rıza'nın fiili kuruculuğunu yaptığı bu çabanın, tefsir alanında yeni bir çığır açtığı, son asırlarda adeta donuklaşan İslam fikir dünyasına bir canlılık kazandırdığı tespitinde bulunulmuştur. Ancak 19. asrın pozitivist anlayışıyla yüzleşme ihtiyacından doğan bu anlayışın akla tanıdığı sınırsız alan ve dini, pozitif söylemlerle uyumlaştırma çabası sebebiyle zaman zaman Kur'an tefsirinde kabul edilemez yorumlar ortaya koyduğu kanaati dile getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Akılcı Okul, Mutezîle, Muhammed Abduh, Reşit Rıza.

THE CONTEMPORARY MENTAL SCHOOL OF INTERPRETATION

Abstract

This article deals with the contemporary mental school in the process of interpreting the Quran which has been revived in our time. The first part of the article includes a study of the historical roots of the school of thought and the principles, on which it was based, its interpretative approach to the Holy Qur'an, and its intellectual relationship with the thought of the Mu'tazila. This article also dealt with the famous personalities who contributed to the revival of the mental school for the interpretation of the Holy Quran, such as: Jamal al-Din al-Afghani, Mohammad Abdo, and Rashid Reda. The article also discusses the explanatory approach of Muhammad Abdo and Rashid Reda. In addition to the most important characteristics of the author of Al-Manar interpretation. The article also dealt with the evaluation of the interpretation of Al-Manar and its impact on the Islamic world, and the people who were influenced by this book "interpretation of Al-Manar".

It is worth mentioning that the mental school in the interpretation of the Holy Quran, which laid the foundation stones of Muhammad Abdo and Rashid Reda, both are representatives of the

¹ Bu makale, İslami İlimler Dergisi tarafından 14-15 Ekim 2006 tarihlerinde Çorum'da düzenlenen I. Kur'an Sempozyumu'nda sunduğumuz "Kur'an Tefsirinde Çağdaş Akılcı Ekol" isimli tebliğden uyarlanarak makale formatında hazırlanmıştır.

mental school in the interpretation of the Holy Quran. The school opened the mind to interpret the villages of the Holy Quran wide horizons in the interpretation of the Koran, and revived Islamic thought and freedom from freezing and closure. However, the mental school for the interpretation of the Holy Quran criticizes it as trying to interpret the sacred texts according to the scientific evidence, in accordance with the Western mind that does not believe in revelation and the unseen, and this is a negative school mental in the interpretation of the Koran.

Keywords: Interpretation of The Quran, The Mental School, The Mu'tazila, Mohammed Abdo, Rashid Rida.

1. GİRİŞ

İnsanlığa ilahi mesajı iletme üzere nazil olan Kur'an'ı Kerim, Müslümanlar için temel dayanak ve rehberdir. Bu yüzden Müslümanların ona ilgisi her dönemde yüksek düzeyde olmuştur. İndiğinden bu yana her dönemde onu okuyan, ezberleyen, üzerinde düşünen ve yorumlayan insanlar bulunmuştur. Bu anlama ve yorumlama faaliyeti kesintisiz devam etmiş ve tarihsel süreç içerisinde farklılıklar göstermiştir. Müfessirler onun anlaşılmasını temin için ihtisas alanlarına göre farklı yöntemler geliştirmişlerdir. Bunun sonucu olarak, tefsir alanında çeşitli yöntemler ve ekoller ortaya çıkmıştır. Bu ekollerin önemli olanlarından biri, salt aklî verilerden hareketle Kur'an'ı tefsir etmeyi uygun bulan akılcı ekoldür. Geçmiş dönemlerde Abdulkadir Curcanî, Zemahşerî gibi Mu'tezile mezhebine mensup kimi müfessirler tarafından zirveye taşınan bu eğilim, zamanla giderek zayıflamış ve yeterli ilgiyi bulamadığından unutulmayla yüzyüze kalmıştır. Ancak pozitivistimin yükselerek zihinleri büyük oranda etkisi altına aldığı 19. asırdan itibaren Müslümanların karşı karşıya kaldığı düşünsel meydan okumalar bu eğilimi yeniden canlandırmaya başlamıştır.

Bu ekolün en belirgin özelliği, akla büyük bir alan tanınması ve onu adeta vahiy mertebesine yükseltmesidir. Akla gereğinden fazla yetki tanımakla suçlanan bu ekolün önde gelen simaları, farklı konularda çeşitli suçlamalarla da itham edilmişlerdir. Sempatizanları tarafından aşırı derecede yüceltilirken karşıtları tarafından ise oldukça sert tenkitlere tabi tutulmuşlardır. Mısırlı alim Muhammed Abduh bu ekolün çağımızdaki mümessili olarak kabul edilmektedir. Biz de bu yüzden bu incelememizde onun "*Tefsiru'l-Menar*" isimli tefsirini baz alarak, son yüzyılda yeniden canlandırılan bu yeni akılcı ekolü irdelemeye çalışacağız. Çalışmamız bu ekolün lehinde veya aleyhinde bir tarafta yer almadan ve bu simaların kendi yazdıklarından yola çıkarak onların tanıtımını ve bu ekolün genel karakteri hakkında bilgi vermeyi hedeflemektedir.

Bu yeni akılcı ekolün tefsir anlayışını anlatmaya geçmeden önce onun tarihî kökenlerini ve ilk ortaya çıkış sebeplerini incelemek, çağdaş versiyonunun sağlıklı şekilde değerlendirilmesinde ışık tutucu olacaktır.

2. AKILCI TEFSİR YÖNTEMİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Bilindiği gibi sahabe nesli Kur'an'ı; Kur'an, Hz. Peygamberin açıklamaları, dilbilgisi ve kendi içtihatlarıyla tefsir etmekle yetiniyordu. Sahabe devrinden sonra ise ictihadî yön giderek ağırlık kazanmaya başlamıştır. Siyasî fırkaların doğuşu, fikhî mezheplerin oluşumu, farklı ilim türlerinin ortaya çıkmaya başlaması, felsefî düşüncelerin İslam toplumuna girişi, kalamî meselelerin tartışılmaya başlanması ve bunların doğurmaya başladığı mezhep taassubu gibi hususlar bu eğilimin giderek güçlenmesinde önemli oranda etkili olmuştur.

Bu anlayış tefsir faaliyetlerinde de etkisini göstermiş ve naklî tefsirden aklî tefsire geçişte büyük bir rol oynamıştır. Yeniden şekillenmeye başlayan bu ortamda her düşünce ve meslek mensubu, Kur'an'ı kendi düşüncesine göre tefsir etmeye başlamıştır. Fakihler, tefsirlerinde fikhî meseleleri; tarihçiler tarihî olayları; dilciler dilbilgisini; felsefeciler ise felsefî ve mantıkî düşüncelerini tefsirlerine yansıtmaya başlamışlardır.

Akılcı tefsirin doğuşunu hazırlayan faktörlerin başında mezhep taassubu gelmektedir. Bu taassubun ileri boyutunu ise Mu'tezile mezhebinde görüyoruz. Mutezilî alimler, akli çıkarımlara dayalı felsefî yaklaşımlarından ötürü mezhebi fikirleriyle uyumlu gibi görünmeyen ayetleri tefsir ederken aşırı derecede akla dayanmışlardır. Akıl onların tefsirinde ilk sırayı almış ve neredeyse tüm tartışmalı meselelerde akla sarılmışlardır. Onlara göre akıl; sünnet, icma ve kıyastan önce gelmektedir. Mu'tezilenin en meşhur simalarından biri olan Zemahşerî, Yusuf Suresi 111. ayetinin "*Her şeyin tafsilatı*" kısmını açıklarken şöyle demektedir: "Dinde kendisine ihtiyaç duyulan her şeyin tafsilatı. Çünkü Kur'an; sünnet, icma ve kıyasın aklî delillerden sonra ona dayandığı kanundur."² Zemahşerî başka bir vesileyle akıl ve sünnet hakkında şöyle demektedir: "Dinî konularda, sultanın (akıl) bayrağı altında yürü, ondan bundan rivayetlerle yetinme."³

Mu'tezile, İslam'daki akılcı ekolün ilk mümessili olarak karşımıza çıkmaktadır ve yegane hedefi bir akide haline getirdikleri ilkelerini desteklemek ve onları yaygınlaştırmaktır. Dolayısıyla tefsirleri de büyük oranda bu prensipler doğrultusunda gelişmiştir. Bu ilkeler şunlardır:

- 1- Tevhid
- 2- Adalet
- 3- el-Va'd ve'l-Va'îd
- 4- el Menziletu beyne'l Menzileteyn
- 5- el Emru bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyu ani'l-Münker

Mu'tezile, bu ilkelerini desteklemek ve kabul görmelerini sağlamak için Kur'an'dan delil getirme ihtiyacı hissetmiş, ilkelerini destekleyen açık deliller bulamadığı zaman ayetleri

² ez- Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *el-Keşşaf*, Daru'l-Fikr, 1.baskı, 1983, 2/348.

³ el-Cüveynî, Mustafa, *Menhecu'z Zemahşehri fi tefsiri'l Kur'an*, Daru'l-Meârif, 2.baskı, 1968, s. 93.

te'vil ederek mantıksal izahlar getirme yoluna gitmiştir. Mutezili müfessirlerin takip ettikleri bu yöntem, bu mezhebin tefsir hareketinde ayrı bir ekol olarak tanımlanmasına sebep olmuştur. Ancak Mu'tezile mezhebinin zamanla etkisini yitirmesi üzerine bu ekol de buna paralel olarak etkisini yitirmiştir. Sonraki dönemlerde, bu metodu takip eden bazı şahıslar bulunmuşsa da oldukça zayıf kalmıştır. Asrımızda Abduh ve onun talebesi Reşit Rıza'nın gösterdiği çabalarla bu ekol yeniden bir canlılık kazanmaya başlamıştır.

2.1. Yeni Akılcı Ekolün Doğuşu

Cemaleddin Afganî, Muhammed Abduh, Reşit Rıza gibi şahsiyetler tarafından geliştirilen bu yeni ekol; akli kullanma, ona dayanma ve kendisine büyük bir alan açma yönünden Mu'tezilenin bir uzantısı olarak değerlendirilebilir. Adı geçen bu şahsiyetler tarafından çağımızda yeniden canlandırılmaya çalışılan bu yeni ekolün ortaya çıkış sebepleri olarak şunlar sayılabilir:

- Batı medeniyetinin hızla gelişimi ve onlar üzerinde bıraktığı tesir,
- Batıda ortaya çıkan ilmî ve teknolojik gelişmeler, buna karşılık Müslümanların geri kalmışlığı, bunun İslam'dan değil mensuplarından kaynaklandığını izah etme arzusu,
- İslam'ın akıl ve mantıkla çelişmediğini, gelişmeye ve tekniğe karşı olmadığını ispatlama gayreti,
- İngiliz sömürge yönetimine karşı çıkma ve dine yöneltilen töhmetleri reddetme çabası,
- Dini, gericilik sebebi olarak görenlerin yanlışlığını ispatlama arzusu.

Bu çaba ve gayretlerinden dolayı bu ekol, "İslah ekolü" olarak da isimlendirilmiştir. İleride izah edeceğimiz gibi akla verdikleri büyük rolün tabii bir sonucu olarak bu ekol mensuplarının eski alimlerden çok farklı düşünceleri olmuştur.

Bu ekolü tanıtmaya başlamadan önce, meşhur simaları hakkında önemli gördüğümüz bazı hususlara temas etmemiz ekolün tanıtımında yararlı olacaktır.

Cemaleddin Afganî

Kaynaklar, Afganî'nin 1254 yılı Şaban (1838 Kasım) ayında doğduğu hususunda hemfikirdir. Ancak onun nerede doğduğu hususu tartışma konusu olmuştur. Şîi olduğunu savunanlar; onun İranlı olduğunu iddia etmişlerdir.⁴ Brockelman'a göre; o İranlı olduğu halde kendisini siyasî sebeplerden dolayı Afganistan'a nispet etmiştir.⁵ Abdulmecid el-Muhtesib ise babasının isminden, lehçesinden ve arkadaşlarından hareketle onun İranlı olduğunu iddia etmiştir.⁶ Onun Afganistanlı olduğunu savunan yandaşları ise onun kendi ifadelerine, Afganistan

⁴ Karaman, Hayrettin, "Cemaleddin Afganî", *İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı yayınları. 10. cild. İstanbul, 1994. s. 456; Abdülhamid, Muhsin, *Cemaleddin Afgani Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler*, trc. İbrahim Sarmış, Fecr Yay. Ankara, 1991, s.78 vd.

⁵ er-Rumî, Fahd, *Menhecü'l medreseti'l aklîyyeti'l-hadîse*, Müessesetu'r-Risale, Riyad, 1981, 1/ 76.

⁶ el-Muhtesib, Abdulmecid, *İtticâhatu't-tefsir fi'l asrî'r rahin*, Mektebetu'n-Nahdetu'l-İslamiyye, 3.baskı, Amman,1982, s.113.

tarihiyle ilgili bir kitap yazmış olmasına, bu ülkede bulunan akraba ve yakınlarına, bazı arşiv belgelerinde geçen ve onun Afganistanlı olduğunu gösteren kayıtlara dayanmışlardır.⁷

Afganî, çocukluğunu ve gençliğini Afganistan'da geçirmiş, ilk tahsilini bir ilim adamı olan babasından almıştır. Ülkede bulunan meşhur bilginlerden din, dil, tarih, felsefe, matematik, tıp ve siyaset alanında dersler aldıktan sonra Hindistan'a gitmiştir. Hindistan'da Avrupa bilim ve edebiyatı alanında kendisini yetiştirdikten sonra düşünce dünyasında önemli bir yer edinen ıslahat fikriyle çeşitli ülkeleri gezmiştir. Her gittiği yerde bu fikrini yaymaya çalışan Afganî, uğradığı her ülkeden kovulmuştur.⁸

Karşıtları, onu mason olmakla suçlamışlardır. el-Muhtesib'e göre o, "Aslını gizlemiş olup gizli çalışmalara ve teşkilâtlara katılmıştır. Mason kulübü kurmuştur. 1891'de kendisini İran'dan kovun, İran şahı Nasıruddin'e karşı düzenlenen cinayete (1896) teşvik etmiştir. Doktoru Harun isimli bir Yahudî'dir. Arkadaşları ve yardımcıları Hıristiyanlardandır. İskoç mason kulübüne kayıtlı olup, ondan istifa ederek doğu Fransa'ya bağlı yeni bir kulüp kurmuştur."⁹ Afganî'nin mason locasına kaydolması, onun hakkında ileri sürülen eleştirilerin temel sebebini teşkil etmiştir. Afganî ve talebesi Abduh gibi İslamî tecdid misyonunu yüklediğini savunan insanların bu localara kaydolmasının izahı oldukça zordur. Ancak öyle anlaşılıyor ki mason localarının o dönemdeki misyonu günümüzdeki misyonundan farklıdır. Zira adı geçen şahıslar, bu durumu gizlememiş hatta bunun yararlı bir faaliyet olduğunu savunmuşlardır. Bu durumda iki ihtimalden bahsetmek mümkündür: Ya bu kişiler, bu locaların gerçek maksadını bilmiyorlardı ya da bu teşkilatlar, o dönemde başka amaçlar peşindeydi, sonradan hedeflerini genişlettiler.¹⁰ Afganî'nin samimiyetinden şüphe duymayan Hayrettin Karaman bu hususta şöyle demektedir: "Efganî'nin din anlayışını ve mezhebini bu kaynaklara ve hayatı boyunca ortaya koyduğu tutum ve davranışlarına göre tespit etmek gerekirse Efganî, samimi bir Müslüman'dır ve en azından olgunluk döneminde Şîf değildir. Şîf olduğunu ileri sürenler, onun bu yöndeki herhangi bir fiil veya sözüne değil, İran'da doğmuş olmasına, felsefe bilmesine ve cedelciliği gibi ihtimalli karinelere dayanmışlardır."¹¹ Afganî, bu hususta şöyle demiştir: "Beni 'Binayetu'l-Umera' derneğinde çalışmaya iten, gözüme çarpan şu korkunç levhaydı: Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik... Amaçları da insanın menfaati, zulüm merkezlerini yok etmeye çalışmak ve mutlak adaleti canlandıracak ilkeleri yaymak... Mısırda her türlü garipliği görmeye alışkındım, ama korku denen duygunun Mısır'a mason locaları yoluyla sokulacağını aklımdan bile geçirmezdim. Mason

⁷ Karaman, Hayrettin, *Cemaleddin Efganî, İslam Ansiklopedisi*, DİA, 10/456.

⁸ Bkz. Abdülhamid, Muhsin, *Cemaleddin Afgani Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler*, s.20 vd.

⁹ el-Muhtesib, *İtticahau'tı tefsir*, s. 113-118 arası.

¹⁰ Afganî ve Abduh'un mason kulüpleriyle olan ilişkisini, doktora tezi bu konuda olan hocam Prof. Fadl Hasan Abbas'a sorduğumda; o zamanlar mason kulüplerinin bir nevi hayırseverler kulübü gibi çalıştığını, şimdiki misyonundan farklı bir yapıda olduklarını söyledi.

¹¹ Karaman, Hayrettin, *Cemaleddin Efganî, İslam Ansiklopedisi*, DİA, 10/460.

locaları evrensel siyasete müdahale etmezlerse, her usta elindeki inşaat aletlerini geçmişi yıkmak, sağlıklı özgürlük ilkelerini yaymak, kardeşlik ve eşitliği sağlamak için özgürce kullanmazsa; eğer zulüm ve zorbalık merkezleri yıkılmaya çalışılmaz, özgür insanların ellerinden tutulmazsa onların inşaatlarının bir tek kirişi bile ayakta duramaz.”¹² Afganî'nin bu sözü gerçekten söyleyip söylemediğinden emin değiliz. Ancak eğer bu rivayet doğruysa onun ve dolayısıyla talebesi Abduh'un bu hususta büyük bir yanılgıya düştükleri ve bu hatalarını fark edip bundan vazgeçtikleri söylenebilir.

Afganî, te'lif işine fazla rağbet etmemiş, daha çok siyaset ve basınla meşgul olmuştur. Dehriilere karşı kaleme aldığı *er-Raddu ale'd-dehriyyîn* isimli bir kitabı, hatıralarını kaleme aldığı *Hatırat* isimli kitabı, bazı makaleleri ve bazı ayetlerle ilgili tefsirleri bulunmaktadır.¹³

Afganî'nin verdiği mücadelenin başlıca hedeflerini şu şekilde özetlememiz mümkündür: Eğitim ve öğretimin kitlelere ulaştırılması, dinin çağın gereklerine göre yeniden yorumlanması ve etkin kılınması, halkın yönetime katılması, istibdada karşı mücadele ve yabancıların sömürü politikasına karşı direnme.¹⁴

Muhammed Abduh

1849 yılında Mısır'da doğan Abduh, küçük yaşta Kur'an'ı ezberlemiş ve İslamî ilimlerle meşgul olmuştur. Sonraları tarih öğretmenliği de yapan Abduh'un özellikle eğitimle ilgili çalışmaları meşhurdur. Üstadı Afganî'den ayrıldığı nokta, ıslah hareketinin eğitim yoluyla olup olmayacağıdır. Afganî, ıslahın siyasetle gerçekleşeceğine inanmaktadır. Abduh, siyasetten uzak durmaya çalışmışsa da bunu başaramamıştır. Çeşitli siyasî faaliyetlerde bulunan Abduh, belki farkında olmadan İngiliz çıkarlarına hizmette bulunmuştur. Fahd er-Rumî, *Menhecu'l medreseti'l aklîyye* isimli kitabında Kromer'den naklen onun şöyle dediğini belirtiyor: “Siyasetin önemi batı ile Müslümanların arasını açan engelleri kaldırmakta ortaya çıkar. Afganî ve öğrencisine her türlü yardım ve destek sağlanmalıdır. Onlar, Avrupa çıkarlarının tabii ortaklarıdır.”¹⁵

Abduh, basın alanında da çalışmalarda bulunmuş, özellikle eğitimden uzaklaştırıldıktan sonra, basını, fikirlerini yaymak için bir basamak olarak kullanmıştır. Aynı zamanda yargı, yürütme, basın ve eğitim alanında düzenlemeler için çeşitli çalışmaları bulunmaktadır. Bunun için hayır teşkilatları kurarak bunlar vasıtasıyla, bastığı dini nitelikli kitapların basım ve dağıtımını sağlamıştır.¹⁶

Abduh'un tefsir konusundaki hedefi ise; Kur'an'ı İsrailî rivayetlerden, zayıf hadislerden, hurafelerden, faydasız dilbilgisi açıklamalarından, kelimî tartışmalardan,

¹² Afganî, C., Abduh, M., *el-Urvetu'l-Vuska*, (Büyük Kurtuluş Mücadelesi), der. ve tak. Seyyid Hadî Hüsrevşahî, trc. İbrahim Aydın, Bir Yay., İstanbul, 1987, s. 60-61.

¹³ Fazla bilgi ve mason kulüpleriyle olan ilişkisi için bkz. er-Rumî, *Menhecu'l Medreseti'l Aklîyye*, 1/98 ve sonrası

¹⁴ Karaman, Hayrettin, *Cemaleddin Efganî, İslam Ansiklopedisi*, DİA, 10/458.

¹⁵ A.g.e, s.135.

¹⁶ Reşit Rıza, *Tarihu'l Ustazu'l İmam*, Daru'l-Menar, 2.baskı, 1344h. 1/768.

usulcülerin kaidelerinden, mukallid fakihlerin nakillerinden, sufilerin te’villerinden, mezheb taassubundan, rivayet çokluğundan ve doğruluğu ispatlanmamış bilgilerden temizlemek olarak özetlenebilir.¹⁷ Abduh, tefsirini tamamlayamadan vefat etmiştir. Yazdığı tefsiri, “*el-Menar*”ın ilk 5 cildini oluşturmaktadır. Yeni bir anlayışla Kur’an’ı tefsir etmeye çalışan Abduh, Nisa Suresi 165. ayete kadar ulaşabilmiştir. Tefsiri, özellikle müfessirlerin yüzeysel geçtiği konularda son derece faydalı bilgiler ihtiva etmektedir. Abduh’un ayrıca Amme Cüzü, Asr Suresi ve çeşitli ayetlerle ilgili tefsirleri bulunmaktadır.

Abduh, te’life fazla önem vermemiştir. Çünkü o, insanların kitaplardan ziyade konuşanlardan istifade ettiği, dinleyicinin % 80, okuyucunun % 20 anladığı kanaatindedir.”¹⁸ Buna rağmen Abduh’un son derece faydalı eserleri de bulunmaktadır:

- *Risaletu’t tevhid*
- *el-İslam ve’n nasraniyye*
- *Mea’l ilmi ve’l medeniyye*
- *el-Varidat fi’t tevhid*
- *Şerh’u Nehci’l Belağ*
- *Nizamu’t terbiye ve’t ta’lim*
- *Felsefetu’l ictima ve’t tarih*
- *Takriru’l mehakim eş’şeriyye vb.*

Abduh’un Düşünce Dünyası ve Hedefleri

Abduh’un en büyük çabası, düşünceyi taklîtilikten kurtarmak olmuştur. O; dini, ilk neslin anlayışıyla anlamaya davet etmiş, aklın, dinle büyük bir bağlantısının bulunduğu inanmıştır. Tevhid risalesinde şöyle diyor: “Allah, akla hitap eder ve düşünceyi uyandırır; kainattaki eşsiz nizamı, onu yöneten kanunları ve onda tezahür eden hikmet ve kemali bize gösterir. Ortaya koyduğu esasların doğruluğuna yakinen inanmak ve çağırdığı gayeye samimi olarak bağlanmak üzere akıldan, kainatla ilgili olarak söylediği her şeyi titizlikle incelemesini ister ve hatta geçmiş zamanlara ait olayları bize naklederek kainatın yaratılışında değişmeyen bir sünnet ve mutlak bir hikmet olduğunu doğrular”¹⁹ “Din ile akıl ilk defa ve bizzat Allah’ın kelamı Kur’an’da ve O’nun peygamberinin dilinden kardeş oldular ve birleştiler; sadece İslam’a has olan bu durum hiçbir yorum ve açıklamaya lüzum bırakmayacak ölçüde açık ve kesindir.”²⁰

Abduh, İslam’ın mucizelere değil aklî delillere dayandığını savunur. Ona göre: “İslam; imana ve tevhide yönelik davetinde, fitrattan kaynaklanan insani düşünce ve aklî delillerden

¹⁷er-Rumî, *Menhecu’l medreseti’l aklîyye*, 1/143.

¹⁸ A.g.e.,1/145. Ayrıca bkz. “*el-Menar*” 1/13.

¹⁹ Abduh, Muhammed, *Risaletu’t tevhid*, çev. Sabrî Hizmetli, Fecr yay. Ankara, 1986, s.75.

²⁰Abduh, Muhammed, *Risaletu’t tevhid*, s.76.

başka bir şeye dayanmamış, kimseyi mucizelerle korkutmamıştır.”²¹ Abduh, akla verdiği bu hürriyetin sonucu olarak akıl ile nakilin çatıştığı durumlarda aklın delil alınacağını savunmuştur.²² Bu düşüncesinin bir sonucu olarak taklitçilikten uzak durup, içtihatla bulunmaya teşvik etmiş, aksini yapanları son derece sert bir dille eleştirmiştir: “İslam taklidi yasakladı, iman esaslarına körü körüne bağlanmayı, dini vecibeleri şuursuz olarak, mekanik iş gibi yapmayı nehyetti ve taklitçiliğe bütün gücüyle yüklendi ve ağır darbeler vurdu.”²³ “İslam bizi babalarımızdan gelen şeylere can atarcasına bağlanmaktan meneder; ecdadın sözlerini ve fikirlerini olduğu gibi kabul edenleri ahmaklar ve sefihler olarak tanımlar.”²⁴

Abduh, sahih Kur’an anlayışını ise şöyle ifade etmiştir: “Anlamaktan maksadım şudur: Kur’an’ın en üstün üsluplarını kavrayan, öğütleriyle kendini meşgul eden kişi, başka herhangi bir şeyle meşgul olamaz. Burada ben düşünme, anlayış, müteessir olmak ve akıl yormanın dönüm noktası olan saf vicdanla, şuurların inceliğinin tabii olduğu zevkle beraber olmayan, kitaplardan körcesine alınmış kuru bir teslimiyet anlayışını kastetmiyorum”²⁵

Abduh’un toplumsal meselelere bakışı da ileride zikredeceğimiz gibi İbn Teymiyye’nin tesiriyle oldukça farklılık arz eder. Sözelimi sufiler hakkında şöyle demektedir: “Bazı kimseler, korkudan namaz kılmakta, tesbih, tekbir ve tahmidatta bulunmakta, layık olmayan bir şekilde acayip sesler çıkarmakta, malum günlerde oruç tutmakta, diğer taraftan mahlukatın pek çoğuna eziyet vermekten ictinab etmemekte, güya kendilerini iyilerden zannetmektedirler. Halbuki onlar bu halleriyle asla iyilerden olamazlar.”²⁶

Abduh’un melekler, iblis ve cinler hakkında da oldukça ilginç sayılabilecek fikirleri bulunmaktadır ki ileride bunlara temas edilecektir. “Felak suresinin 4. ayetinde geçen sihir hakkındaki görüşü de enteresandır. O esas itibariyle sihir olayını inkar etmemekte, Hz. Peygamberi tebrie etmektedir. Peygamberin Lebid b. el A’sam tarafından sihirlenmiş olduğuna dair haberleri Âhâd kabul etmekte, bunun akaid konusunda delil olamayacağını söylemektedir.”²⁷

Abduh’un nazarında haberlerin Buharî ve Müslim’in sahihlerinde geçmiş olması bir kıymet ifade etmemektedir. Ona göre Âhâd haber, ispat ifade etmekten uzaktır, o, ancak bir zan ifade edebilir. İsmail Cerrahoğlu, bu hususu ifade ettikten sonra şöyle yorumda bulunmaktadır: “Âhâd haberlerin değeri hakkındaki ehli sünnet alimlerinin görüşleri de nazarı

²¹ Bkz. Abduh, Muhammed, *el-İslam ve’n Nasraniyye mea’ l-ilm ve’l-medeniyye*, 2.baskı, 1983, s. 54-55.

²² A.g.e., s.73.

²³ Abduh, *Risaletu’t tevhid*, s.194.

²⁴ Abduh, *Risaletu’t tevhid*, s.195.

²⁵ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, T.D.V.Y., 5.baskı, 1985, s.315.

²⁶ A.g.e. s.317.

²⁷ A.g.e. s.318. Bu konuda bilgi için bkz. İbn Teymiyye, *Mukaddimetun fi usuli’t tefsir*, thk.Adnan Zerzur, Daru’l-Kur’ani’l-Kerim, 1.baskı, Beyrut, 1971, s.67.

dikkate alınırsa Allah'ın kitabı için en büyük tefsir mahiyetinde olan sünnete büyük bir darbenin indirilmiş olduğunu görmekteyiz.”²⁸

Abduh'un en fazla eleştirildiği konular arasında şunlar gelmektedir:

- Afganî ile beraber mason teşkilatlarına katılması, bu teşkilatların öğretilerini benimsetmeye çalışması ve Arap kavmiyetçiliğinde bulunması. Bunları Abduh'un Millî Mısır Partisi programında bulabiliriz.²⁹
- Arapları Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayırmaya çalışması, bunun için parti kurması, Mısır'ın meşhur simaları Nedim ve Urabi ile bu konuda ortak faaliyetlerde bulunması.
- İngilizlerle olan şüpheli ilişkileri, sürgünden sonra Mısır'a dönüşü için İngilizlerin gösterdiği çabalar ve yeniden müftü tayin edilişi, Abduh'un etrafında şüpheler oluşmasına sebep olmuştur.³⁰

Özet olarak vermeye çalıştığım bu hususlardan dolayı bazı ilim adamları onu küfürle suçlayacak noktaya kadar varmışlardır. Mesela Yusuf el-Bahani, Reşit Rıza'yı Abduh'a imam demesinden dolayı itham etmiş, Abduh'un namaz kılmadığını, hacca gitmediğini savunmuş ve onun fiskından dolayı öldürülebileceğine fetva vermiştir.³¹ Mısır'a yerleşen Osmanlı şeyhülislamlarından Mustafa Sabri ise, *Mevkifu'l Akl...* isimli meşhur eserinde onu fitnenin kaynağı olarak ilan etmiştir.³²

Reşit Rıza

Muhammed Abduh'un bugünkü şöhretine kavuşmasında en büyük rolü talebesi Reşit Rıza üstlenmiştir. Abduh'a son derece bağlı olan Reşit Rıza, onun tefsire başlaması için büyük bir çaba sarf etmiştir. Abduh, Reşit Rıza'nın bu ısrarı sonucunda tefsire başlamış ve Nisa Suresi 135. ayete kadar ulaşmıştır.

Reşit Rıza, Abduh'un çizdiği yolda yürümüştür. Mısır'da “*el-Menar*” dergisini çıkarıp bu dergi vasıtasıyla, dinî, ictimai ve iktisadî konulardaki düşüncelerini yaymaya çalışmıştır. Reşit Rıza, bu dergi sayesinde, İslam aleminde ve Avrupa'da büyük bir şöhrete kavuşmuştur. O da üstadı gibi bid'at ve hurafelere savaş açmış; eğitim reformu için gayret sarf etmiştir.

Reşit Rıza'nın Abduh'tan ayrıldığı noktalar da vardır. Hocasının aksine İngiliz sömürüsüne karşı açıkça mücadele etmiş, siyonizme karşı bütün gücüyle çalışmıştır.³³ Abduh'un ölümünden sonra Reşit Rıza'nın ondan ayrıldığı konular daha da barizleşmeye başlamıştır. Reşit Rıza, bu hususu, “*el-Menar*” tefsirinde şöyle ifade etmektedir: “Onun

²⁸ Cerrahoğlu, a.g.e. s.319.

²⁹ Amare, Muhammed, *el-A'mali'l kamile li'l İmam Muhammed Abduh*, el-Müessesetü'l-Arabiyye, 1.baskı, 1978, 1/107.

³⁰ Reşit Rıza, *Tarihu'l Ustazi'l İmam*, 1/501.

³¹ er-Rumî, *Menhecu'l medreseti'l aklıyye*, 1/165.

³² Bkz. Habib, M.Kazım, *Muamerehu faslu'd din ani'd devle*, Lübnan-Beyrut, 1974, s.155.

³³ er-Rumî, *Menhecu'l medreseti'l aklıyye*, 1/180.

vefatından sonra yalnız başıma çalışmaya başladım. Onun metodundan ayrılarak daha geniş bir çerçevede, sünnetle birlikte dilbilgisi ve ihtilaflı konuları daha geniş incelemek suretiyle ayetleri tefsir etmeye çalıştım.”³⁴

Reşit Rıza özellikle hocasının ölümünden sonra tam olmasa da tedricî olarak selef metoduna kaymıştır. Kendisinin de “*el-Menar*”ın mukaddimesinde belirttiği gibi, üstadının aksine sahih hadislere daha fazla yer vermiş, İbn Teymiyye ve talebesi İbn Kayyim el-Cevzî’nin kitaplarına yönelmiş, selefî akideyi şiddetle savunmuştur. Daha önce işaret ettiğimiz gibi, İngilizlerle hiçbir ilişkisi olmadığı gibi, onlarla mücadeleye girişmiş, Mason localarından ısrarla uzak durmuştur. Ayrıca İttihad ve Terakki Cemiyeti’ne de savaş açan Reşit Rıza, Osmanlı hilafetini geri getirmek için mücadeleye başlamış ve bu amaçla *el-Hilafetu’l uzma* isimli kitabını te’lif etmiştir. Reşit Rıza’nın ayrıca *Tarihu’l Ustazi’l İmam, el Vahyu’l Muhammedi, el Menar ve’l Ezher* ve *Fetava Reşit Rıza* isimli eserleri ulunmaktadır.

Menar Tefsirinin Te’lifi

Orjinal ismi “*Tefsiru’l Kur’ani’l Hâkim*” olan tefsir, “*el-Menar*” ismiyle meşhur olmuştur. 12 cilt hâlinde basılan Menar’ın ilk 5 cildi, Abduh’a ait kabul edilmektedir. Bilindiği gibi Abduh tefsirini Nisa Suresi 135. ayete kadar sürdürebilmiştir. Bu bölüm Abduh’un Ezher’de ve çeşitli yerlerde verdiği derslerden, talebesi Reşit tarafından not tutularak yazılmış ve Abduh’un onayına sunulmuştur.³⁵

Abduh’un bu derslerdeki üslubu hakkında Reşit Rıza şöyle demektedir: “Tefsire hazırlanışı, tefsir etmedeki uygulaması; müfessirlerin dikkatinden kaçan veya yüzeysel geçilen noktaları genişçe açıklamak, teferruatlı olarak anlatılan konulardan ise özet olarak bahsetmektir. Derslerinde hür aklına dayanıyor, etkisinde kalmamak için herhangi bir kitap veya tefsirden istifade etmiyordu. Sadece bazı i’rabla ilgili hususlar ve garip kelimelerin izahı için tefsirlere bakıyordu.”³⁶

Reşit Rıza, Abduh’un kaldığı yerden devam etmiş ve aynı üslupla Yusuf Suresi 53. ayete kadar ulaşmıştır. Surenin geri kalan kısmı, Behçet el-Baytar tarafından tamamlanmış ve Reşit Rıza’ya nispet edilerek yayımlanmıştır.³⁷

Reşit Rıza’nın tefsirdeki metodu hocasının aynısıdır. Onun tefsir yaklaşımı şöyle özetlemek mümkündür: Müfessirlerin sözlerine bağlanmamak, İsrailiyattan uzak durmak, tabii ilimlerle ilgili konulara fazla dalmamak, edebî kavramlardan uzak durmak. Bunun aksine ayetleri basit ve güzel bir üslupla şerh etmek, ayetin manasını ve gayesini ortaya çıkarmaya

³⁴ Reşit Rıza, *Tefsiru’l-Menar*, Matbaatu’l-Menar, 1.baskı, 1353h. 1/16.

³⁵ Bkz. *el-Menar*, 1/10.

³⁶ A.g.e., 3/223.

³⁷ ez-Zehabi, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve’l müfessirun*, Mektebetu Vehbe, 3.baskı, Mısır, 1962, 3/243.

gayret etmek ve problemlere çözüm üretmek. Kur’an’a yöneltilen şüpheleri bertaraf etmek, Kur’an’ın irşadi gayesini ve toplumun problemlerine çare buluşunu izah etmek, Reşit Rıza’nın tefsirdeki diğer önemli gayelerindendir.

Profesör Zehebî’nin de belirttiği gibi³⁸ gazeteci olan Reşit Rıza toplumsal olaylarda daha derin incelemelere girişmiş ve bu konuyu tefsirine de yansıtmıştır. Eski alimlerce sabit gerçekler olarak kabul edilen değerlere zaman zaman muhalif davranan Reşit Rıza, akla verdiği sonsuz hürriyetle tefsirini sürdürmüştür.

Menar Tefsiri’nin En Önemli Özellikleri

1- *el-Menar*’ın en önemli özelliği, hatta diğer tefsirlerden belki en belirgin farklılığı ilmî incelemelere ağırlık vermesidir. Bu noktadan hareketle Reşit Rıza’nın zaman zaman Abduh’un fikirlerini de eleştiriye tabi tuttuğunu, sahih hadisler konusundaki derin bilgisiyle üstadının bazı görüşlerini “Belki onun yanılmasıdır” cümlesiyle edepli bir şekilde reddettiğini görüyoruz. Örneğin, Abduh’un “Fatiha suresi ilk inen suredir” görüşünü reddederek, Suyutî’nin *el-İtkan*’da³⁹ zikrettiği görüşü kabul etmiştir. “*Tan yerinde beyaz iplik siyah iplikten ayırt edilinceye kadar yiyin için*”⁴⁰ ayetinin tefsirinde ise üstadının görüşünü verdikten sonra şöyle der: “Bu onun düşüncesi olup, doğru bir düşünce değildir. Ben meseleyi etraflıca inceleyip açıklamaya çalışacağım.”⁴¹

el-Menar’ın ilmî incelemelerle ilgili metodunu şu şekilde özetlememiz mümkündür:

- a.** Mana ile ilgili problemlerin çözümünde rivayete önem vermek.
- b.** Zahiren ayetle çelişir gibi görünen hadislerin ayetlerle mutabakatını araştırmak. Buna misal olarak, “(Seferde) oruç tutmak, iyilikten değildir.” hadisi şerifindeki gayreti gösterilebilir.⁴²
- c.** Ayeti kerimelerde geçen tarihî olayları derin incelemelere tabi tutmak. Örneğin, Nuh(as)’ın kıssasını anlatırken Kur’an, Tevrat ve tarih kitaplarındaki anlatım tarzlarını vererek aralarında tercihte bulunur.
- d.** Fıkhî hükümlere ağırlık vermek. Örneğin, Teyemmüm ayetinin⁴³ akabinde teyemmümle ilgili 10 hüküm zikreder.⁴⁴ Abduh, ibadet fıkhını verirken, hikmetini belirtmeyi de ihmal etmez. Sözelimi, “*Ey iman edenler! Oruç size farz kılındı.*” ayetinin akabinde orucun toplumsal ve dini faydalarını, hastanın ve yolcunun oruç tutmasını vb. konuları yaklaşık 50 sayfa gibi uzunca bir bahiste anlatır.

2- Reşid Rıza’nın İbn Teymiyye ve İmamı Gazalî’nin etkisinde kalması ve onlardan

³⁸ A.g.e., 3/245.

³⁹ es-Suyutî, Celaleddin, *el-İtkan fî ulumi’l-Kur’an*, thk. Mustafa Diyeb el-Buğa, Daru İbn Kesir, 1.baskı, Beyrut, 1987, 1/76.

⁴⁰ Bakara 2/187

⁴¹ Bkz. *el-Menar*, 2/187 ve sonrası.

⁴² Bkz. a.g.e., 2/153.

⁴³ Nisa 4/43.

⁴⁴ Yine fıkhî usulü, Kitap, sünnet, icma, kıyas ve mesalih-i mürsele ile ilgili, *el-Menar*, 5/168-222, sünnetin Kur’an’daki yeri, 6/154-168. sayfaları bu konuda misal gösterilebilir.

nakillerde bulunması *el-Menar*'ın diğer bir özelliğidir.

İbn Teymiyye'nin Reşit Rıza üzerindeki etkisi daha çok taklitçilik ve mezhep taassubu ile mücadelede ortaya çıkar. Reşit Rıza, İbn Teymiyye'den uzun nakillerde bulunmuş,⁴⁵ İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevzî'nin şeyhülislam diye isimlendirilmeye layık olduklarını savunmuştur.⁴⁶ İmam Gazalî'nin fikirlerinden de etkilenmiş olan Reşit Rıza, *İhya*'dan da uzun nakillerde bulunmuştur.⁴⁷

3- *el-Menar*'ın diğer bir özelliği, konuları çok geniş bir incelemeye tabi tutmasıdır. Örneğin, şer'î kaynaklarla ilgili açıklamaları 54 sayfa⁴⁸, Sünnetin Kur'an'daki yeri 14 sayfa⁴⁹, sihirle ilgili açıklamaları 48 sayfa⁵⁰, İslam'ın kolaylığı ile ilgili açıklamaları ise 77 sayfa⁵¹ tutmuştur. *el-Menar* ayrıca, tarihî gelişmeleri ve toplumsal olayları sünnetullah ile izah etmedeki ustalığıyla da meşhur olmuştur. *el-Menar*'ın fihristi incelendiğinde, kainat, tarih ve toplumsal olaylarla ilgili bu boyutu hemen dikkat çekecektir.

Menar'ın bu olumlu özelliklerinin yanı sıra dört konuda da kusurlu bulunmuştur:

1. Bıktırıcı ve uzun incelemeler. Bunun farkına varan Reşit şöyle der: “Okuyucunun ilave bahisleri, tefsir okuyacağı vaktin dışında okuması daha iyi olur.”⁵²

2. Müellifin, düşüncesini tek doğru kabul etmesi. Sözelimi, daha önce de belirttiğimiz gibi ayeti kerime gayet açık olarak “*Eğer su bulamazsanız teyemmüm ediniz*” dediği halde müellif düşüncesinde ısrar ederek suyun vücudu hâlinde de teyemmümü caiz görmüştür.

3. Tefsirin te'lifindeki acelecilikten kaynaklanan hatalar. Müellifin de belirttiği gibi⁵³ *el-Menar* tashih edilmeden basılmıştır.

4. *El-Menar*'ı incelediğimizde dikkatleri çeken diğer bir husus da belirli bir metodun takip edilmeyişidir.

Muhammed Abduh'un Tefsirdeki Metodu

Abduh'un tefsirinde bağlı kaldığı, kendisinden sonra talebelerinin ve dolayısıyla bu ekolün vazgeçilmez prensipleri haline gelen ve bu ekolü klasik ekollerden ayıran özellikleri inceleyerek bu ekolün genel karakterini belirlemeye çalışacağız. Bu özellikleri başlıca 8 grupta toplamak mümkündür:⁵⁴

⁴⁵ Orucu bozan ve bozmayan şeyler hususunda ondan bir bölüm nakletmektedir. Bkz. *el-Menar*, 2/188.

⁴⁶ *el-Menar*, 2/188.

⁴⁷ Bkz. *el-Menar*, 3/12, 29, 110, 284. sayfalar.

⁴⁸ 5/168-222.sayfalar.

⁴⁹ 6/154-168. sayfalar.

⁵⁰ 9/39-84. sayfalar.

⁵¹ 7/125-202.sayfalar.

⁵² *el-Menar*, 1/16.

⁵³ *el-Menar*, 7/94 haşiye.

⁵⁴ Bu maddeleri Abdullah Şahate'nin *Menhecu'l İmam M.Abduh* isimli kitabından aldık ve misalleri elimizdeki kaynaklardan tevsik ettik.

1- Surede konu birliğini tespit etmek ve ayetler arasındaki ilişkiyi açığa çıkarmak

Abduh, surenin tefsirine geçmeden önce onun hakkında genel bilgiler verir, ayetler arasındaki ilişkiyi ve surenin işlediği konuyu belirler. Zaman zaman müfessirlerin ayetler arasındaki ilişki ile ilgili görüşlerini zikredip isabetsiz gördüğü taraflarını açıklar. Onun bu husustaki çabası, kendisine tefsir dünyasında hakettiği yeri kazandırmıştır.

Abduh'a göre surenin ana fikri ve konusu, ayetlerin anlaşılması için ilk basamak olmalıdır, ana fikirden uzaklaşan tefsirler reddedilmelidir. “*Zekeriya, mabedde onun yanına her girişinde yanında bir yiyecek bulurdu.*” (Ali İmran 9/37) ayetinin tefsirinde şöyle der: “Dediler ki yazın kış meyvesi, kışın yaz meyvesi bulurdu. Bu, ne Allah'ın ne de Rasulünün haber verdiği ve ne de akılla bilinen bir şeydir. Bu aynı zamanda tarihi hakikatlere ve selef rivayetlerine de aykırıdır.”⁵⁵ Abduh, buradaki rızkın normal rızık olduğunu, olağanüstü bir şey olmadığını ifade eder. Çünkü surenin konusu, Hz. Peygamberin nübüvveti ve ehli kitabın şüphelerine cevap vermedir. Onlar nimeti, sadece İsrailoğullarına ait kabul ediyorlardı.

Fahd er-Rumi, *Menhecu'l medreseti'l aklîyye...* isimli kitabında, ayetler arasındaki ilişkiyi bulma çabasını “konu bütünlüğü” olarak isimlendirip, akılcı ekolün ilkelerinden biri olarak zikretmektedir.⁵⁶

2- Kur'an'ın evrenselliği ve kapsayıcılığı

Abduh, Kur'an'ın manalarının genel olduğunu ve kıyamete kadar aynı özelliklere sahip olan bütün insanlar için geçerli olduğunu kabul eder; Kur'an'ın bu özelliğiyle diğer semavî kitaplardan üstün olduğunu belirtir. Diğer kitaplar belirli bir kavme indirilmiş ve belirli bir süre sonra geçerliliğini yitirmiştir. Kur'an ise geneldir, herkese hitap etmektedir. Abduh, bu düşünceden hareketle Bakara suresinin başındaki ayetlerin tefsirinde münafıklar için zikredilen vasıfların, bugünün münafıklarına da uygulanacağını ve nifak alametlerinin genel olduğunu, Kur'an'ı rehber edinmeyen, aklını kullanmayan herkese şamil olduğunu savunur.⁵⁷

3- Kur'an teşri' için ilk kaynaktır

Abduh da alimlerin büyük çoğunluğu gibi Kur'an'ı teşrîde ilk kaynak olarak görür. Bu hususta şöyle der: “Kur'an'ın asıl, mezhep ve fikirlerin ona tabi olmasını isterim; mezheplerin asıl, Kur'an'ın onlara tabi olmasını değil. Akide Kur'an'dan alınır, Kur'an akideden değil.”⁵⁸ Abduh, bundan dolayı mukallitleri eleştirerek mezheplerine değil, Kur'an'a uymaya davet eder. Kur'an'ın bazı ayetlerini veya kelimelerini “Müşkil” sayan müfessirleri de eleştirerek,

⁵⁵ Şahate, Abdullah, *Menhecu'l İmam Muhammed Abduh*, Matbaatu'l-Camiati'l-Kahire, 1984, s.37; *el-Menar*, 3/293.

⁵⁶ Bkz. 1/222.

⁵⁷ *el-Menar*, 1/149.

⁵⁸ ez Zehebi, *et-Tefsir ve'l müfessirün*, 3/222.

bunun sebebi olarak; onların, bu müşkil gördüklerini, mezheplerine ters görmeleri olarak ileri sürer. Abduh, müçtehitlerin içtihatlarında me'cur olduklarını, ancak bunun, onlara içtihatlarını Kur'an'dan önceye alma hakkını tanımadığını savunur. Abduh'un bu düşünceden hareketle bütün mezheplere muhalif davranarak yolcuya su kullanma imkanı olduğu halde teyemmümü caiz gördüğünü belirtmiştik. Teyemmüm ayetinin⁵⁹ tefsirinde şöyle der: "Ayetin tefsiri için 25 tefsir kitabına başvurduğum, onlarda ihtiyaca cevap veren, zorlamadan uzak bir söz bulamadım. Sonra sadece Mushaf'a başvurduğum ve manayı açık bir şekilde orada buldum. Kur'an, sözlerin en fasihidir. O, Arapça'nın özelliklerini bilenler için nahiv vb. dilbilgisi zorlamalarına ihtiyaç bırakmaz."⁶⁰

Abduh'un yine cumhura muhalif olarak vasiyet ayetini⁶¹ nesh edilmiş olarak kabul etmediğini görüyoruz. Ayetin tefsirinde şöyle diyor: "Sözün özü; ayet (vasiyet ayeti) miras ayetiyle nesh edilmemiştir, onunla bir çelişki de arz etmiyor, bilakis onu destekliyor. Ayrıca miras ayetinin ondan sonra olduğuna dair bir delil veya hadis de bulunmuyor. Kur'anda nesh uygun düşmez. Ayet muhkem olup hükmü bakidir. Bunu ebeveynden ve yakınlardan miras almayanlara has kılarak çözebiliriz."⁶² Abduh'un tefsirinde buna benzer pek çok misal bulmak mümkündür.

4- Taklîçilikle mücadele

Abduh, geçmişlerin düşüncelerine, üzerinde düşünmeden bağlanmayı her fırsatta eleştirerek ilk asır Müslümanlarının fikirlerine uymaya davet eder. Aksini yapanların Kur'an'dan uzaklaştıklarını ve taklit ettiklerine uyduklarını, onların kitaplarının ise çelişkilerle dolu olduğunu savunur. "Ey Muhammed, de ki: Sözüünüz doğru ise delillerinizi getirin" (Bakara 2:111) ayetini delil göstererek, Kur'an'ın; mü'minlere delil istemeyi, delilsiz bir şeyi kabul etmemelerini öğrettiğini söyler.⁶³ Abduh, sözlerini şöyle sürdürür: "Sonra basiretsiz halef gelip taklîçiliği emretti ve delilden uzaklaştırdı."

Abduh Hicri 3. ve 4. yüzyıllarda yazılmış kitaplara teşvik ederek ondan sonraki yüzyıllarda yazılmış kitaplardan sakındırır. Çünkü onlar, İslam'ın siyasi yönden zayıfladığı yıllarda yazılmış olup gelenekçi bir çizgi takip etmişlerdir. Abduh, bu çizgiyi aşanlara misal olarak Şevkanî'yi gösterir.⁶⁴

Her fırsatta içtihatla bulunmaya çağırın Abduh, içtihat kapısının kapandığı yönündeki fikre şiddetle karşı çıkar. Abduh'un bu ısrarı, yeni zuhur eden problemlerin çözümünün ancak

⁵⁹ Nisa 4/43

⁶⁰ el-Menar, 5/119.

⁶¹ Bakara 2/180.

⁶² Zehebî, et-Tefsir ve'l müfessirîn, 3/253.

⁶³ el-Menar, 1/225.

⁶⁴ Şahate, Menhecu'l İmam Muhammed Abduh, s.54

yeni içtihatlarla olabileceği fikrinden kaynaklanmaktadır. İbn Teymiyye ve talebelerinin de benzer düşüncede oldukları bilinmektedir. Ancak Dr. Abdulmecid el-Muhtesib, Abduh'un taklîtçiliğe karşı mücadelesini, İslam ile batı kültürünü özdeşleştirmenin bir neticesi olarak görmektedir.⁶⁵

5- İlmî metot, aklın ve düşüncenin kullanımı

Abduh, taklîtçiliği reddederken, yerine akılla hareket etmeyi, meselelerin çözümünde ilmî metot kullanmayı tavsiye eder ve bunu, Kur'an'ın "akıl etmezler mi?" "düşünmezler mi?"⁶⁶ şeklinde defalarca davet ettiği yol olarak görür. Bundan dolayı Abduh'un kelamî mezheplere ve Aristo mantığına dayanan tevhid konusundaki delillere saldırdığını, bu metotla eğitim veren Ezher Üniversitesi'ni tenkit ettiğini, insanın dini özelliğine ve fitratının genel karakterine uygun Kur'anî ikna metoduna başvurduğunu görüyoruz.⁶⁷

Abduh, bu konuda Mu'tezile mezhebinin tesirinde kalmışsa da onlar gibi akıllı kendi inançlarının, daha doğrusu mezhebinin hizmetinde kullanmamıştır. Onun gayesi kendi devrinde ortaya çıkan akılcı zihniyete karşı İslam'ı savunmaktır.⁶⁸ Akıl, onun nezdinde mukaddes bir mevkiye sahip olup vahiyle aynı mertebededir, birbirlerinden ayrılmaları imkansızdır. Mu'tezile gibi o da akıllı, tefsirde en önemli kaynak olarak görür. Onunla ayetleri tefsir etmeye çalışır, zahirle yetinmez, ayetlerden üretimde bulunur. Akla verdiği bu sonsuz hürriyet ve itimadın gereği olarak melekleri, tabii kuvvetler; şeytanı, cihanda yaygın bulunan şer dalgaları; cinleri, gizli küçük mikroplar olarak izah etmeye çalışır.⁶⁹

6- Kur'anda müphem olarak varid olan hususlarda tafsilattan kaçınma

Abduh, Kur'an'ın tefsirinde sadece Kur'an'a dayandığı için müphem olan konularda, Kur'an'dan bir işaret bulmadığı sürece yüzeysel hareket eder. Örneğin: "Şu şehre girin, orada dilediğiniz gibi, bol bol yiyin." (Bakara 2:58) ayetinde geçen şehrin (köyün) tayini hususunda: "Kur'an'ın sustuğu gibi susarız." diyerek diğer bazı müfessirler gibi bunun tespitine kalkışmaz.⁷⁰

Abduh, aynı şekilde kıssaları anlatırken de lafzın delaletinden fazlası üzerinde durmaz, geçmişlerin sözlerine dalarak hikayeler anlatmaz. Sırat, cennet, cehennem, mizan vb. hususlarda kısa izahlarda bulunan Abduh, bu konularda da selefin yaptığı gibi, "bize düşen varid olduğu şekliyle onlara inanmak, tafsilatını Allah'a havale etmektir" der.

⁶⁵ el-Muhtesib, *İtticahatu 't tefsir fi 'l asrı 'r rahin*, s.147-148.

⁶⁶ Bkz. Yunus 10/10, Ankebut 29/19, Hac 22/46, Gaşiye 88/17-20.

⁶⁷ Şahate, *Menhecu 'l İmam Muhammed Abduh*, s.74.

⁶⁸ A.g.e., s.74.

⁶⁹ es-Samirâî, Hasib, *Reşit Rıza el-Müfessir*, Daru'r-Risale, Bağdat, 1976, s.143-146 (özet olarak)

⁷⁰ Bkz. *el-Menar*, 1/344.

7- Rivayet tefsirinin sahih olanını kabul, İsrailiyat'tan uzak durma

Abduh, rivayet tefsirine fazla önem verenlere şöyle seslenir: “Allah, kıyamet günü bizi insanların sözlerinden ve anlayışlarından hesaba tutmaz. Aksine irşadımız için indirdiği kitabından, onu açıklayan nebisinin sünnetinden, bunu tebliğ edip etmediğimizden, tebliğ ettiğimizi düşünüp düşünmediğimizden, nehy ettiğimiz ve emrettiğimizi anlayıp anlamadığımızdan bizi hesaba tutar.”⁷¹

Abduh bazen de rivayetleri, içinde barındırdığı çelişkiden dolayı reddeder. Buna örnek olarak Fecr suresinin başındaki yeminlerde varid olan çeşitli rivayetler hususundaki tavrı gösterilebilir. Şöyle diyor: “Bu konuda müfessirlerin ve rivayetçilerin ihtilafı büyük olmuştur. Bazen birisi “Fecr” kelimesini tefsir eder, sonra “Veleyalin aşr” kısmına gelir ona uymayan yeni bir tefsirde bulunur. Bunların büyük çoğunluğu Kur’an’ın bize öğrettiği ayetler arasındaki ilişkiden farklıdır.”⁷²

Buna rağmen Abduh, rivayet tefsirini tümüyle reddetmez. Sahih olduğu kesin bilinen rivayetleri kabul eden Abduh, ehli kitaptan Ka’b b.Ahbar, Vehb b. Münebbih ve Abdullah b.Selam gibi şahıslar tarafından İslam’a sokulan İsrailiyat’tan ise şiddetle uzak durulmasını öğütler.

8- Kur’an’ın prensiplerine göre hayatın düzenlenmesi ve toplumun ıslahı

Abduh, Kur’an’ın uygarlık ve toplumsal menfaatlere uygun olduğunu, görevimizin, toplumu Kur’an’ın ilkelerine göre düzenlemek olduğunu söyler. Bu husustaki çabalarını şöyle sıralamak mümkündür:

1. Ferdî ve toplumsal haklar. “Allah’a ibadet edin ve Ona hiçbir şeyi ortak koşmayın.” (Nisa 4:36) ayetinde bu konu üzerinde durur.
2. İslamî toplum ilkeleri. Duha suresinin tefsirinde bu konuyu izah eder.
3. İbadetlerdeki hikmeti açığa çıkarmak.⁷³
4. İslamî şahsiyet oluşumu. “Onlar için gücünüz yettiği kadar kuvvet hazırlayın.” (Enfal 8:160) ayetinde de bu husus üzerinde durur.
5. Eğitime davet. “İkra” suresinde bu hususu izah eder.
6. Çok evlilikten sakındırma. Nisa suresi 4. ayette çok evliliğin zararlı olduğunu izah etmeye çalışır, “asıl olan tek evliliktir” der. Çok evliliğin, vasiler için yetimlere zulüm etme tehlikesinin bulunduğu durumlarda geçerli olduğunu savunur.⁷⁴
7. İslamî yaşam tarzı. Abduh, Kur’an’ın bu öğretisini başarılı bir sosyolog maharetiyle çok güzel bir şekilde açıklamıştır.

⁷¹ Şahate, *Menhecü'l İmam Muhammed Abduh*, s.164.

⁷² Abduh, Muhammed, *Tefsiru cüz'ü amme*, Matbaatu'l-Menar, 5.baskı, Mısır, 1346h., s.81.

⁷³ Daha önce temas etmiştik.

⁷⁴ Bkz. *el-Menar*, 4/348.

2.2. Yeni Akılcı Ekolün Genel Bir Değerlendirmesi

Şimdiye kadar anlattıklarımızın ışığında ve bu konudaki bazı kitaplardan da istifade ederek bu ekolün beğenilen ve eleştirilen taraflarını şöyle sıralayabiliriz:

Beğenilen yönleri:

1. Kur'an'a mezheb taassubundan uzak bir yaklaşım sergilemesi,
2. İsrailî rivayetlerden uzak durması, diğer bazı tefsirlerin aksine hurafelerden, yanlış haberlerden arındırılmış bir tefsir anlayışı sergilemesi,
3. Bazı müfessirlerin tefsirinde olumsuz izler bırakan zayıf ve uydurma haberlerden (zayıf hadislerden) uzak durması,
4. Müphem konulara dalmaması,
5. Teknik ve bilimsel terimler kullanmaktan kaçınması,
6. Sosyolojik ve edebî bir metot takip etmesi, Kur'an'ın belagat ve i'cazını ortaya çıkarmaya çalışması,⁷⁵
7. Münker olarak gördüğü şeyleri ısrarla reddetmesi,
8. Bidat ve hurafelere modern ilmî metotlarla karşı çıkması,
9. Körü körüne taklîtcilikten sakındırması,⁷⁶
10. Tefsirinin güncel problemlere yönelik olması gibi hususlar, bu ekolün başlıca takdir gören yönleri olarak zikredilebilir.

Eleştirilen yönleri:

1. Akla sınırsız bir alan tanınması ve dolayısıyla bazı sabit gerçekleri mecaz veya temsil olarak yorumlaması.⁷⁷
2. Bazı fikirlerinin Mu'tezile mezhebiyle paralel düşmesi ve bazı ayetleri nüzul esnasında bilinmeyen hususlarla tefsir etmesi,⁷⁸
3. Sahihliği muhaddislerce kabul edilen bazı hadisleri zayıf sayması ve Akide'de âhâd hadisleri kabul etmemesi,⁷⁹
4. Yeni bazı ilmi teorileri Kur'an ayetlerine uygulaması,⁸⁰
5. Bıktırıcı ve uzun incelemelerde bulunması,
6. İslam'ın batı medeniyetine uygunluğunu iddia etmesi⁸¹ gibi hususlar da bu ekolün aleyhine kaydedilen hususlardır. Reşit Rıza son madde hususunda şöyle der: "Dinimizde, faiz

⁷⁵ Bkz. *et-Tefsir ve'l müfessirîn*, 3/214-215.

⁷⁶ Goldziher, *Mezahibu't Tefsiri'l İslamî*, Arapçaya trc. Abdulhalim en-Neccar, Mektebetu'l-Hancî, Mısır, 1955, s. 348.

⁷⁷ Abduh ve talebeleri, ileride Ahmet Halfallah'tan bahsederken göreceğimiz gibi, kıssaların gerçek değil, temsili olduklarını savunmuşlardır.

⁷⁸ Fil suresindeki kuş kelimesini sinek; taş kelimesini ise kuşların taşıdığı mikrop olarak tefsir etmesi gibi.

⁷⁹ Zehebî, *et-Tefsir ve'l müfessirîn*, 3/215-216.

⁸⁰ Şahate, *Menhecu'l İmam Muhammed Abduh*, s.250.

konusu hariç gelişmiş milletlerce faydalı kabul edilen hususlarda, mevcut medeniyetle çelişen bir şey yoktur. Ben hakiki İslam'la Osmanlı Devleti'nin gelişimi için gerekli olan her şeyin mutabakatını ispatlamaya hazırım.”⁸²

2.3. Çağdaş Aklî Ekolün İslamî Düşünceye Etkisi

Canlılığını kaybetmiş İslamî fikirlere yeniden canlılık kazandıran bu ekolün hemen her alanda etkisi görülmüştür. Bu hususu detaylandırarak açıklamak bu incelemenin sınırlarını aşmaktadır. Biz burada bu konuya kısaca değinerek, tefsir, fıkıh, sünnet, siyaset, toplum, aile ve peygamberimiz (sav)'in sîreti gibi konularda birçok müellif üzerinde etkili olan bu ekolden en fazla etkilenen ve Türk kamuoyunun da yakından tanıdığı bazı şahsiyetleri zikretmekle yetineceğiz:

- Abduh'un en meşhur talebelerinden biri, Muhammed Mustafa el-Merağî'dir. El-Merağî, bu ekolün kurucuları arasında sayılmaktadır. 1928 yılında Ezher Şeyhliği'ne de atanan el-Merağî, Abduh'un fikirlerine büyük hayranlık duymuştur. Şeyhliği döneminde Ezher'in ıslahı için çalışan el-Merağî tefsir için belirli ayetleri seçip onları tefsir etmiştir. Üstadı Abduh gibi mübhemattan ve İsrailiyattan uzak duran el-Merağî, tefsirinde toplumsal problemleri ön plana çıkarmıştır.⁸³

- Bu ekolün etkisinde kalanlardan biri de Tantavi el-Cevheridir. pekçok ayeti asıl manasından uzak şekillerde tefsir eden Cevheri'nin bu çabalarına: “Allah size bir inek kesmenizi emreder.” (Bakara 2:67) ayetindeki görüşünü vermekle yetineceğiz. Cevheri, ruh çağırma bilgisinin bu ayetten çıkarıldığını iddia etmektedir.⁸⁴ Bu vb. görüşleri büyük tepki çeken Cevheri, Üstat Zehebî'yi o kadar kızdırmıştır ki hakkında şöyle demekten kendini alıkoyamamıştır: “İçinde (tefsirinde) tefsirden başka her şey vardır,⁸⁵ denmeye Razi'den daha müstahaktır.”⁸⁶

- Bu ekolün en fazla tesirinde kalanlardan biri de “*Tefsiru'l hidaye ve'l irfan fi tefsiri'l Kur'an bi'l Kur'an*”⁸⁷ isimli kitabın sahibi, Ebu Zeyd ed-Dimenhurî'dir. Dimenhurî mucizeleri inkar edip İsra hadisesi için; “Peygamberin (S.A.V) Mekke'den Medine'ye hicretidir” demiştir.⁸⁸ Hırsızlık hususunda; hırsız bunu adet edinmedikçe ve ıslahından ümit kesilmedikçe eli kesilmez düşüncesini savunur.⁸⁹

⁸¹ Bkz. el-Muhtesib, *İtticahatu't tefsir fi'l asri'r-rahin*, s.164-168.

⁸² Goldziher, *Mezahibu't tefsiri'l-İslamî*, s.352.

⁸³ er-Rumî, *Menhecu'l medreseti'l aklîyye...* 1/188-193 (Özetle)

⁸⁴ Tantavi, Cevherî, *Tefsiru'l cevahir*, Matbaatu Mustafa el-Babî el-Halebî, 1350h., 1/84.

⁸⁵ Bu sözü, İbn Teymiyye, Razi'nin tefsiri için sarfetmiştir.

⁸⁶ er-Rumî, *Menhecu'l medreseti'l aklîyye*, 2/734.

⁸⁷ Ezher şeyhleri tarafından büyük bir eleştiriye tabi tutulan bu kitabın müellifi, sapıklıkla itham edilmiştir.

⁸⁸ Bkz. Zehebî, *et Tefsir ve'l Müfessirun*, 3/201-208 arası.

⁸⁹ A.g.e. aynı yer.

- Abduh'un yolunda olduğunu açıklayanlardan biri de “*Tefsiru cüz'ü Tabareke*” isimli kitabıyla Abdulkadir el-Mağribî'dir.⁹⁰

- Ahmet Halafallah ise “*el-Fennü'l kasasî*” isimli kitabında Abduh'u da geçerek, Kur'an kıssalarının tarihi gerçeklere aykırı ve temsilî olduklarını iddia etmiştir.⁹¹

Bu ekolden hadis alanında etkilenenler ise şunlardır:

- Muhammed Hüseyin el-Heykel “*Hayatu Muhammed*” isimli kitabında mucizeleri inkar etmiştir.⁹²

- Kasım Emin, Abduh'un yardımıyla yazdığı “*Tahriru'l mer'e*” isimli kitabında sünnetin delil oluşunu inkar etmiştir.⁹³

- Ahmed Emin, “*Fecru'l İslam*”da sünnetin delil oluşu hususunda şüpheli davranıp, Ebu Hureyre'yi ta'n etmiştir.⁹⁴

- Ebu Reyve⁹⁵ “*Edwaun a'la's sünneti'l Muhammediyye*” isimli kitabında, Tâhâ Hüseyin⁹⁶ “*eş-Şi'ru'l cahilî*” isimli kitabında bu ekolün izlerini izhar etmektedirler.

3. SONUÇ

Abduh'un temellerini attığı, Reşit Rıza'nın fiili kuruculuğunu yaptığı bu çağdaş ekol, tefsir alanında hakikaten yeni sayılabilecek bir çığır açmış, bir bakıma donuklaşan İslam fikir dünyasının yeniden canlanmasına vesile olmuştur. Bu ekol, müfessirlerin gelenek haline getirdiği nakilcilik anlayışını kökünden sarsmış ve Kur'an'ın anlaşılmasında yepyeni bir anlayış ortaya koymuştur. Abduh'un tefsirinde, kendisinden kısa bir süre önce vefat eden ve müfessirlerin muhakkiki olarak kabul edilen Alusî tefsirinin -o dönemin revaçta kitabı olmasına rağmen- izine hiç rastlanamamış olması bu hususu destekleyen en açık delillerden biridir.

Çağımızın korkunç hastalığı haline gelen pozitivist anlayış karşısında İslam'ı savunmanın eski klasik anlayıştan farklı bir anlayışa ihtiyaç duyacağı muhakkaktır. İşte Abduh'a yöneltilen, akla sınırsız alan tanıdığı şeklindeki eleştirileri, Abduh'un bu konudaki çabasının bir sonucu olarak değerlendirmenin gerekliliğine inanıyoruz. Ancak aklın hareket sahası elbette ki tespit edilmeli, dinî alanda onun yetkili olduğu alan açıkça belirlenmelidir.

Özellikle İngiliz sömürge yönetiminin Mısır'a hâkim olduğu yıllarda te'lif edilen “*el-Menar*”ı kendi devrinin ihtiyaçlarına bir cevap olarak değerlendirip bu ekolün sünnet, Kur'an kıssaları, melekler, cinler vb. konulardaki düşüncelerine katılmadığımızı ifade etmek istiyoruz.

⁹⁰ Bkz. el-Mağribî, Abdulkadir, *Tefsiru cüz'ü Tabareke*, el-Mektebetü'l-Emiriyye, 1947, Mukaddime

⁹¹ er-Rumî, *Menhecu'l medreseti'l aklîyye...* 2/741.

⁹² A.g.e., 2/745.

⁹³ A.g.e., 2/768.

⁹⁴ A.g.e., 2/746.

⁹⁵ A.g.e., 2/747.

⁹⁶ A.g.e., 2/739.

KAYNAKÇA

- Abduh, M. (1983). *el-İslam ve'n Nasraniyye mea' l-ilm ve'l-medeniyye*.
- Abduh, M. (1986). *Risaletu't tevhid*, çev. Sabrî Hizmetli. Ankara: Fecr Yayınları.
- Abduh, M. (1346h). *Tefsiru cüz'ü amme*, Mısır: Matbaatu'l-Menar.
- Abdulhamid, M. (1991). *Cemaleddin Afganî Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler*, trc. İbrahim Sarmış. Ankara: Fecr Yayınları.
- Afganî, C., Abduh. M. (1987). *el-Urvetu'l-Vuska*, (Büyük Kurtuluş Mücadelesi), Derleme ve Takdim Seyyid Hadî Hüsrevşahî, trc. İbrahim Aydın. İstanbul: Bir Yayıncılık.
- Amare, M. (1978). *el-A'mali'l kamile li'l İmam Muhammed Abduh*, el-Müessesetü'l-Arabiyye,
- Cerrahoğlu, İ. (1985). *Tefsir Usulü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Cüveynî, M. (1968). *Menhecu'z-Zemahşehri fi tefsiri'l Kur'an*, Daru'l-Meârif.
- Goldzihir İ. (1955). *Mezahibu't Tefsiri'l İslamî*, Arapçaya trc. Abdulhalim en-Neccar. Mısır: Mektebetü'l-Hancî.
- Habib, M. K. (1974). *Muameretu faslu'd din ani'd devle*, Beyrut.
- İbn Teymiyye (1971). *Mukaddimetun fi usuli't tefsir*, thk. Adnan Zerzur. Beyrut: Daru'l-Kur'ani'l-Kerim.
- Karaman, H. (1994). *Cemalüddin Efganî*, İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- el-Mağribî, A. (1947). *Tefsiru cüz'ü Tabareke*, el-Mektebetü'l-Emiriyye.
- el-Muhtesib, A. (1982). *İtticâhatu't- tefsir fi'l asrı'r rahin*. Amman: Mektebetü'n-Nahdetü'l-İslamiyye.
- Rıza, R. (1353h). *el-Menar*, Matbaatu'l-Menar.
- Rıza, R. (1344h). *Tarihu'l Ustazi'l İmam*, Daru'l-Menar.
- er-Rumî, F. (1981). *Menhecu'l medreseti'l aklîyyeti'l hadîse*. Riyad: Müessesetu'r-Risale.
- es-Samirâî, H. (1976). *Reşit Rıza el-Müfessir*. Bağdat: Daru'r-Risale.
- es-Suyutî, C. (1987). *el-İtkan fi ulumi'l-Kur'an*, thk. Mustafa Diyab el-Buğa. Beyrut: Daru İbn Kesir.
- Şahate, A. (1984). *Menhecu'l İmam Muhammed Abduh*. Kahire: Matbaatu Camiati'l-Kahire.
- Tantavî, C. (1350h). *Tefsiru'l cevahir*, Matbaatu Mustafa el-Babî el-Halebî.
- Zehebî, M. H. (1962). *et-Tefsir ve'l müfessirun*. Mısır: Mektebetü Vehbe.
- Zemahşerî, M. b. Ö. (1983). *el-Keşşaf*, Daru'l-Fikr.